

## СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ В ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*В статті дається аналіз концепції соціальної відповідальності у її позитивному і негативному аспектах на новій методологічній основі, а саме, з позиції природних, невідчужуваних прав людини і громадянина, сучасних підходів до виникнення, розвитку та функціонування держави і права та розвитку особистості.*

Побудова демократичної високоцивілізованої держави, інтеграція її у світове співтовариство вимагають від громадян високої етичної, політичної, правової культури, підвищення їх моральної надійності в розв'язанні як професійних, так і різноманітних соціальних проблем. В сучасних умовах особливої актуальності набувають проблеми, які виникають у суспільному вихованні відповідальності у особистості. Глибокі соціальні перетворення вимагають і прискорення у виконанні завдань формування свідомої дисципліни та відповідальності особистості, які обумовлені потребами суспільного життя. Складні динамічні процеси державотворення, демократії, що відбуваються, вимагають гуманізації суспільства, надзвичайного підвищення ролі кожної особистості, її самостійності та відповідальності.

Тому, важливим є дослідження соціальної природи відповідальності у її позитивному і негативному аспектах на новій методологічній основі, а саме з позиції природних, невідчужуваних прав людини і громадянина, сучасних підходів до виникнення, розвитку та функціонування держави і права та розвитку особистості.

Метою цієї статті є аналіз природи відповідальності особистості в громадянському суспільстві. Для її досягнення необхідно вирішити такі завдання:

- здійснити теоретичний аналіз поняття «відповідальність» як соціальної цінності, застосовуючи різноманітні наукові напрямки та підходи;

- визначити умови ефективності процесу формування відповідальної поведінки особистості;

- визначити роль свободи та наявності вибору у людини в формуванні соціально-відповідальної особистості та застосування засобів соціальної відповідальності;

Провідне значення серед головних цінностей людства мають ті, які проявляються у спрямованості особистості на позитивне ставлення до навколишнього світу. Одним із показників засвоєння цих цінностей є відповідальність як інтегральна якість особистості [11, с. 96]. Відповідальність – це творчо-розбудовна сила людини, суспільства. Необхідною передумовою її функціонування є усвідомлення і прийняття суб'єктом світу цінностей в поєднанні з мотивами та метою окремої особистості, зумовлених конкретними умовами. Однак, відповідальність, що повинна посідати пріоритетне місце в життєдіяльності суспільства, ще не набула беззаперечної переваги. Тому досить багато людей, байдужих до долі держави і країни в цілому.

На рівні буденної свідомості всі мають уявлення, що таке відповідальність. Однак в науці цього недостатньо. При спробі дати наукове визначення відповідальності з'ясовується, що це поняття досить багатозначне і полісемантичне, а сама проблема відповідальності дуже багатогранна.

Формування громадянського суспільства та його зв'язки з державою привертає увагу багатьох вчених. Громадянське суспільство контролює державу і підпорядковує її собі. Поширення безвідповідальності у вищих колах, низький рівень політичної культури, дисгармонія у відношенні «свобода-відповідальність» актуалізували проблему відповідальності. Громадянин не повинен сліпо схилитися перед державою. Свідомий громадянин має усвідомлювати власну відповідальність за майбутнє того суспільства, в якому він живе.

Загальноприйнятим є положення про те, що відповідальність – це відповідність поведінки особистості соціально-нормативним вимогам, її боргу та обов'язкам, підлеглість поведінки особистості соціальному контролю. При цьому, розрізняють зовнішні та внутрішні форми контролю.

Філософський енциклопедичний словник визначає відповідальність як філософсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення

пропонованих до них взаємних вимог [9, с. 451]. Відповідальність індивіда формується як результат тих зовнішніх вимог, які до нього пред'являє суспільство, колектив. Сприйняті індивідом, вони стають внутрішньою основою мотивації його відповідального поведіння, регулятором якого служить совість [7, с. 65].

Основи відповідальності як соціального явища було закладено вже у моральних нормах первіснообщинного устрою. Теоретичне обґрунтування категорія відповідальності отримала у середині XIX ст., зокрема, у праці Л. Феєрбаха «Про спіритуалізм і матеріалізм». Нове розуміння відповідальності виникає у зв'язку зі становленням і розвитком класичного полісного державного ладу, а разом з ним відповідних йому моральних норм та правил, з появою античної етики, котра сформувалася як філософське вчення про чесноти. Так, у вченні Геракліта про Логос як загальну і єдину основу світу поставлено основну етичну проблему – відношення того, як поведуть себе реальні люди, до того, як вони повинні себе поводити. Логос Геракліта – загальний закон, що відповідає дійсній природі людини. Якщо люди слідували б йому, то у світі встановилася б гармонія. Тобто, вчення Геракліта показує можливість вибору людиною варіанту поведінки, а, значить, передбачається відповідальність за його результати.

Саме у цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Так, Аристотель писав, що моральному індивіду властива потреба взяти всю відповідальність за прийняті рішення. Людину він визначає не лише як розумну істоту, а й як істоту політичну. Індивіда Аристотель розглядає через його відносини з іншими людьми і, перш за все, з державою [4, с. 368].

Пізніше у грецькій філософії моральність індивіда відривається від його громадянського, політичного життя, що відповідним чином впливає на розуміння відповідальності людини перед суспільством і перед своєю совістю.

Проблема відповідальності особистості представлена у роботах філософів С. Анісімова, Н. Головка, О. Дробницького, Р. Косолапова, В. Маркова, О. Ореховського та ін. і стосується співвідношення об'єктивної необхідності та реальної свободи. В сучасних філософських дослідженнях свобода розглядається як оптимальна форма зв'язку людини з іншими людьми. Першоелементом свободи є вибір, який передбачає самообмеження, відмову від певних можливостей з метою виділення такої, яка є головною у відповідній ситуації. Моральна відповідальність характеризується як сукупність об'єктивних вимог, поставлених суспільством до окремих своїх членів, колективом у вигляді моральних принципів, норм, що виражають суспільну необхідність.

Ще один напрям розгляду відповідальності у філософському контексті полягає у поєднанні її із поняттям обов'язку. На думку О. Дробницького, межі обов'язку, здатність людини до виконання обов'язку і умови її правоти або провини складають її відповідальність [4, с. 31]. В. Франкл вважає, що різниця між обов'язком і відповідальністю відповідає відмінності між авторитарною та гуманістичною совістю. Сутність першої полягає в готовності людини виконувати переважно вказівки та підкорятися, що за своєю сутністю є покірністю як людською якістю. Особливість другої проявляється у здатності прислухатись до голосу власної людяності, незалежно від чиїх би то не було розпоряджень [10, с. 85].

Психологічний аспект розгляду проблеми відповідальності особистості стосується структури, механізмів і процесу формування відповідальності як якості особистості. Досліджуючи проблеми відповідальності, психологи І. Бех, Т. Гаєва, С. Єлканов, А. Лопуховська, Т. Морозкіна, А. Растігаєв, М. Савчин вважають, що вона є характеристикою ставлення особистості до людей і визначають її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати віддалені наслідки своїх вчинків, у неї розвивається висока сензитивність до моральних ситуацій.

Сучасне трактування проблеми формування особистості розроблено І. Бехом, який розглядає відповідальність як якість, що концентрує усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, передбачає визнання людиною своєї єдиної причетності до соціального і природного буття, своєрідний підсумок самоусвідомлення. Відповідальність, на його думку, є особливим мотивом людських вчинків, який відрізняється від всіх інших лише йому властивою рисою ідеальності, що сприяє моральному розвитку особистості і не перетворює відповідальність у засіб досягнення корисних цілей [2, с. 12].

Концепція розвитку відповідальної поведінки особистості визначає відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні, соціально-психологічні та психофізичні функції, що забезпечують реалізацію у поведінці необхідного, належного та інтенційного.

Категорія «відповідальності» в науковому обігу серед соціологів та правників пов'язується з А. Беном, Д. Мілем, І. Кантом. Стосовно означеної проблеми актуальними є праці Ж. Піаже, М. Хайдеггера, В. Франкла та вітчизняних вчених різних напрямків К. Абульханової-Славської, Н. Зубалій, А. Макаренка, Л. Рувинського, С. Русової, В. Сухомлинського та ін.

У вітчизняній науці одним із перших відповідальність як соціальну якість особистості розкрив А. Макаренко, за яким включення вихованців

в систему відповідальних залежностей є визначальною умовою формування відповідальності особистості. У системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно формувати зобов'язання, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль.

Загалом же, термін «відповідальність» вживається в різних змістах, найбільш часто як борг, обов'язок чи покарання. В першому випадку мова йде про активний аспект відповідальності. Саме тут відповідальність виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в розвитку суспільного прогресу, своєї особистої участі в справах держави. Відповідальність в цьому змісті є своєрідним моральним, політичним регулятором поведінки людей в сучасному на майбутньому. Інтерес до цього аспекту відповідальності особливо зріс коли виявилось, що юридично можна виправдати жорстокий і нелюдський злочин. В другому – суть відповідальності розглядається в ретроспективному аспекті, як відповідальність за минуле. Відповідальність в цьому є з однієї сторони, несення особою не сприятливих наслідків своєї поведінки, а з другої – завдання особі позбавлень, адекватна негативна реакція суспільства на її поступок. Деякі вчені вважають, що про юридичну відповідальність можна говорити лише в плані покарання (в широкому змісті цього слова) [8, с. 413].

В сучасній науці виділяються такі рівні сформованості відповідальної поведінки:

- ініціативна відповідальність – поведінка особистості характеризується тим, що вона не тільки розуміє значення відповідального виконання доручених справ, а й відчуває задоволення від поведінки такого типу. Проявляє ініціативу, пропонує шляхи вирішення завдань, наполеглива, досягає успішного результату. В спілкуванні орієнтується на інших, вміє відчувати необхідність допомоги, проявляє співчуття, турботу, творчо підходить до справ, знає і використовує моральні норми;

- виконавська відповідальність – особа характеризується наполегливістю, старанністю, добросовісністю, орієнтується на моральні норми і дотримується їх. Як правило – діє за вказівкою та не проявляє власної відповідальної ініціативи;

- конформна відповідальність – характеризується тим, що особа знає моральні норми і дотримується їх, але тільки в присутності інших. Поза контролем відповідальна поведінка не спостерігається. Особа вміє пристосовуватись до вимог інших, орієнтується на моральні норми, оцінюючи можливість використання їх в корисних цілях;

– безвідповідальність – особа прагне за першої нагоди уникнути необхідної поведінки, залишає доручену справу. Власні інтереси ставити вище всього. Моральні норми не є для цієї особи цінністю.

Напрями розвитку відповідальності в сучасний період можна представити як декілька векторів, один з яких іде від об'єктивної до суб'єктивної відповідальності, а інший – від зовнішньої до внутрішньої, свідомої. З ними пов'язаний ще один вектор відповідальності – не тільки за поведінку, але й за помисли. В. Енгельгардт вказує, що відповідальність за своєю спрямованістю може мати позитивну і негативну спрямованість. Зовнішня спрямованість, яка орієнтована на суспільство, в разі позитивної спрямованості означає причетність, участь, змагання. У разі ж негативної спрямованості – постає у формі дискримінації, насилля. Поряд із зовнішньою існує внутрішня відповідальність, тобто, орієнтована на себе. Позитивна внутрішня відповідальність означає самовираження: готовність самостійно діяти, здійснювати вільний вибір і приймати свідомі рішення, які спрямовані на активне перетворення навколишнього середовища і розвиток моральних якостей особистості, відповідати за їх наслідки не тільки перед суспільством, а, насамперед, перед своєю совістю. Негативна внутрішня відповідальність проявляється в формі саморуйнування і деструкції [6, с. 140].

Якщо людина не приймає відповідальності, то виникає почуття само відчуження, з якого людина рятується втечею в соціальну ідентифікацію при неприйнятті відповідальності. Якщо вона успішна, то виникає самоідентифікація. Якщо ж соціальна ідентифікація неуспішна, вона породжує соціальне відчуження, з якого є два виходи: знов текти або змінити свій соціальний статус або свої особистісні цінності. Якщо ж людина з самого початку приймає відповідальність, то через тотожність самотрансценденції і творчу соціальну ідентифікацію вона приходить до справжньої єдності із самим собою і з іншими.

Розуміння відповідальності частіше за все пов'язано з її поведінковими проявами. Вважається, що ступінь особистісної відповідальності тим вищий, чим більше виражена дія та її результат.

Таким чином, за напрямками можна виділити такі вектори відповідальності:

1) від колективної до індивідуальної: з розвитком суспільства за вчинок відповідає не група, до якої належить людина, яка зробила вчинок, а вона сама;

2) від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої особистісної відповідальності, тобто перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю поведінки;

3) від ретроспективного плану до перспективного – відповідальність не тільки за минуле, але і за майбутнє; особистість не тільки передбачає результати своїх дій, але і прагне активно їх досягати;

4) відповідальність і «термін давності» – можливість впливу колишніх відносин між людьми на їх теперішні взаємовідносини, коли вони вже інші;

5) розвиток індивідуальної відповідальності за все більшу кількість людей – «від відповідальності за себе до відповідальності за всіх».

Прийняти відповідальність можна за відносини в групі; за діяльність групи (її ціль, результати, процес). Відповідальність за групові відносини підрозділяється на:

1) відповідальність за групові норми (як результат минулих взаємодій);

2) за прагнення до змін норм, традицій, відносин (майбутнє);

3) за реальний стан групи (теперішнє).

Особистість може нести відповідальність за себе, за окремих членів групи, за референтну групу і за групу в цілому.

В. Дружинін додає ще один параметр відповідальності: перед ким несе відповідальність особистість – перед собою, перед окремими іншими, перед групою в цілому, перед суспільством загалом. Тобто, у контексті відповідальності, член сім'ї може нести відповідальність за інших окремих членів сім'ї (жінку або чоловіка, або дітей) і за сім'ю в цілому. Роль лідера, голови сім'ї припускає саме відповідальність за сім'ю в цілому: її теперішнє, минуле, майбутнє; діяльність і поведінку членів сім'ї, перед собою і сім'єю, перед найближчим оточенням та тією частиною світу, людей, суспільства, до якої належить сім'я. Це – завжди відповідальність за інших, і не просто окремих близьких людей, а за соціальну групу як ціле [5, с. 265].

Відповідальність розглядається, як необхідність виконання об'єктивних вимог суспільства до особистості та особистості до суспільства. Вимоги суспільства, прийняті індивідом, стають мотивуючою основою соціально значимої поведінки.

Щодо суті і змісту громадянського суспільства, то весь час тривають дискусії і продовжуються до сьогодення. Відомі в історії філософи і соціологи так чи інакше торкалися цієї проблеми. Та й справді, питання про співвідношення громадянського суспільства і держави є досить складним.

Ще Монтеск'є писав про громадянське суспільство як суспільство ворожих один одному людей, і що в зв'язку з цим воно перетворюється в державу – орган насилля для запобігання ворожості між громадянами. Однак Монтеск'є не ототожнює, як Гоббс, громадянське суспільство і державу, він чітко розрізняє громадянські і політичні



закони. У Руссо громадянське суспільство трансформує в державу за допомогою суспільного договору і неодмінно у формі республіки, де уряд може бути скинутий в будь-який час за вимогою громадянського суспільства. Для Канта громадянське суспільство – це, насамперед, правове суспільство, і лише в ньому можливий найбільший розвиток природних задатків.

Великого значення аналізу громадянського суспільства надавав Гегель. Він докладно розглянув атрибутивні характеристики громадянського суспільства. Його виникнення Гегель пов'язує з сім'єю. «Громадянське суспільство є диференціація, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави; адже в якості диференціації воно передбачає державу, яку воно, щоб перебувати, повинно мати перед собою як дещо самостійне. Гегель виділяє три елементи громадянського суспільства: система потреб; захист власності через правосуддя; поліція та корпорації. Громадянське суспільство Гегель пов'язував із системою егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення. Потреби задовольняються, насамперед, через трудову діяльність. Гегель надає виняткового значення трудовій діяльності у громадянському суспільстві. Він пише: «Варвар ледачий і відрізняється від освіченої людини тим, що він вдається до тупого байдикування, бо практична освіта і полягає в звичці і потребі в заняттях». Для здійснення правосуддя необхідно мати відповідні юридичні закони. Але, Гегель розглядав право як закон, котрий мають знати громадяни. Взагалі, Гегель надає великого значення правосвідомості. Варвари, пише він, не усвідомлюють, що ними керують звичаї, традиції, почуття. Але в громадянському суспільстві керують закони, де право лежить в основі, а все випадкове, пов'язане з почуттями, відстороняється і, таким чином, право лише тепер набуває своєї визначеності [3, с. 45].

Говорити про досконале громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного члена суспільства, що володіє повним комплексом прав і свобод і, водночас, є відповідальним перед ним за свої вчинки.

Здійснюючи правомірну поведінку, суб'єкт вступає у сферу дії права і виявляє свій вибір між різними варіантами вчинків (правових і неправових). Вибір правового варіанта забезпечує йому низку переваг: інші суб'єкти зобов'язані сприяти його діям або не втручатися у них; у випадку невиконання ними своїх обов'язків держава в правовій формі примусу забезпечує відновлення порушеного права і виконання зобов'язаним суб'єктом відповідних обов'язків. Відтак, правомірна поведінка як юридичний факт тягне за собою не просто виникнення



правовідносин, а певну дію засобів правового регулювання, спрямовану на гарантування, захист і охорону правової форми реалізації інтересів суб'єкта і суспільства. Ця дія права і держави є лише одним із засобів їх реакції на правомірну поведінку. До інших слід віднести пряме заохочення з боку держави правомірних вчинків. Це стосується як використання суб'єктивних прав, так і виконання обов'язків.

Таким чином, у різних наукових галузях різними мислителями відповідальність розуміється як свобода вибору, волі та засобів існування або як дотримання категоричного імператива, як спосіб реалізації життєвої позиції або як спосіб самореалізації особистістю своєї сутності. Як би не тлумачилася проблема відповідальності різними авторами й у різні часи, відповідальність потрібно розглядати як одну із форм контролю активності особистості або групи в оточуючій її соціальній дійсності з критерієм виконання-референції тих чи інших нормативів-принципів, що здійснюється за допомогою диференціальних форм. Виходячи з цього, найбільш імовірно віднести відповідальність до явища, що поєднує об'єктивні і суб'єктивні сторони. При цьому існують екстероматриці контролю, які забезпечують покладені на суб'єкта обов'язки, відповідальність за результати тієї чи іншої діяльності, або ж інтроформи контролю за його діяльністю, наприклад, почуття відповідальності, обов'язку, совісті і т. д. Відповідальність суб'єкта перед соціумом, іншими індивідами характеризується усвідомленим дотриманням ним самим етичних принципів, моральних поглядів, що виражають соціальні мультинеобхідності. Форми відповідальності соціально-правового суб'єкта, як риса його характеру в кореляті зі стабільно-вольовими механізмами формуються в процесі інтердіяльності індивідів, у результаті трансінтеорізації соціоорієнтацій, соціонорм, соціоправил, соціоцінностей.

#### *Бібліографічний список*

1. Аристотель. Сочинения в 4-х т. / пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 368.
2. Бех І. Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4. – С. 8.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем. – М., 1990. – С. 45-46.
4. Дробницкий О. Г. Понятие нравственности / О. Г. Дробницкий. – М. : Наука, 1977. – С. 31.
5. Дружинин В. Экспериментальная психология / В. Дружинин. – СПб. : Питер, 1999. – С. 265.
6. Кортуа Б. В. Ответственность человека как регулятор социально-моральных отношений в обществе / Б. В. Кортуа // Человек: соотношение национального и общечеловеческого : сб. матер. междунар. симпози. / под ред. В. В. Парцвания. – СПб., 2004. – Вып. 2. – С. 140.

7. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі / Г. Ложкін, О. Лазарко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 65.
8. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. – М. : Московский университет, 1987. – С. 413.
9. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 451.
10. Франкл В. Психология на практике / В. Франкл. – СПб., 1999. – С. 85.
11. Шишкин А. Ф. XX век и моральные ценности человечества / Шишкин А. Ф., Шварцман К. А. – М. : Мысль, 1968. – С. 96.

*В статье дается анализ концепции социальной ответственности в ее позитивном и негативном аспектах на новой методологической основе, а именно с позиции естественных, неотчуждаемых прав человека и гражданина, современных подходов к анализу возникновения, развития и функционирования государства и права и развития личности.*

*The article analyzes the concept of social responsibility in its positive and negative aspects from the new methodological basis, namely, from the standpoint of natural and inalienable rights of man and citizen, modern approaches to the emergence, development and functioning of the state and law and personal development.*